

NEMIS VA O'ZBEK FRAZEOLGIK TIZIMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK INVARIANTSIIYASI

Umarjonova Go'zal Muxtorovna,

Qo'qon universiteti Jahon tillari kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v18iC.1735>

MAQOLA HAQIDA/О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 16-iyun 2026-yil

Tasdiqlandi: 18-iyun 2026-yil

Jurnal soni: 18-C

Maqola raqami: 23

KALIT SO'ZLAR/КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

etimologik tahlil, frazeologik birlik, diaxroniya, lingvokulturologiya, ekstralingvistik omillar, olam lisoniy manzarasi, nemis tili, o'zbek til

ANNOTATSIIYA/ АННОТАЦИЯ

Ushbu maqolada tarkibiy va tizimli jihatdan turlicha bo'lgan, qarindosh bo'lmagan nemis va o'zbek tillari frazeologik birliklarining qiyosiy-etimologik, kognitiv-metaphorik va lingvokulturologik xususiyatlari xalqaro IMRAD standart talablari asosida har tomonlama tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi har ikki til tizimidagi dunyoning lisoniy manzarasini aks ettiruvchi frazeologizmlarning semantik evolutsiyasini madaniyatlararo muloqot va kognitsiya prizmasi orqali o'rganish zarurati bilan belgilanadi. Maqolada nemis tilidagi vaziyatning keskin o'zgarishi yoki taqdir burilishini ifodalovchi "Das Blatt hat sich gewendet" hamda adekvat javob qaytarish, o'ch olish yoki munosib taqdirlash konseptiga asoslangan "Mit gleicher Münze heimzahlen" iboralarning XVI-XVII asrlarga oid ilk yozma manbalardan, xususan, o'rta asrlar ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, qog'oz ishlab chiqarish va numizmatika tarixidan boshlab hozirgi davrgacha bo'lgan funksional-semantik evolutsiyasi diaxronik hamda sinxronik jihatdan chuqur tahlil qilingan. Mazkur konseptual birliklar o'zbek tilidagi "To'nini teskari kiymoq", "Oshini osh, nonini non qilmoq", "Charxi teskari aylanmoq" kabi funksional-semantik va madaniy-konseptual muqobillar bilan atroflicha chog'ishtirilgan va ularning ekstralingvistik motivatsiyasi ochib berilgan. Tadqiqot jarayonida diaxronik tahlil, qiyosiy-chog'ishtirma metod, komponentlar tahlili, konseptual-metaphorik modellashtirish hamda kontekstual-semantik interpretatsiya kabi zamonaviy lingvistik metodlar majmuasidan foydalanildi.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 16 June 2026

Approved: 18 June 2026

Volume: 18-C

Paper number: 23

KEYWORDS

etymological analysis, phraseological unity, diachrony, linguoculturology, extralinguistic factors, linguistic worldview, German language, Uzbek language

ANNOTATION

This article comprehensively studies the comparative-etymological, cognitive-metaphorical and linguoculturological characteristics of structurally and systematically different, unrelated phraseological units of the German and Uzbek languages, based on the requirements of the international IMRAD standard. The relevance of the study is determined by the need to study the semantic evolution of phraseologisms reflecting the linguistic picture of the world in both language systems through the prism of intercultural communication and cognition. The article deeply analyzes the functional-semantic evolution of the expressions "Das Blatt hat sich gewendet" in the German language, which expresses a sharp change in the situation or a turn of fate, and "Mit gleicher Münze heimzahlen" based on the concept of adequate retribution, revenge or worthy reward, from the earliest written sources of the 16th-17th centuries, in particular, from the history of the socio-economic life of the Middle Ages, paper production and numismatics to the present day, in diachronic and synchronic terms. These conceptual units are closely compared with functional-semantic and cultural-conceptual alternatives in the Uzbek language, such as "To'nini teskari kiymoq", "Oshini osh, nonini non qilmoq", "Charxi teskari aylanmoq", and their extralinguistic motivation is revealed. In the research process, a set of modern linguistic methods was used, such as diachronic analysis, comparative-comparative method, component analysis, conceptual-metaphorical modeling, and contextual-semantic interpretation.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini antropotsentrik va lingvokulturologik paradigmalarda doirasida tadqiq etish yetakchi yo'nalishlardan biriga aylandi. Har qanday tilning milliy-madaniy o'ziga xosligi, xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, ijtimoiy qadriyatlarini va metaforik tafakkuri uning frazeologik tizimida eng yorqin tarzda muhrlanadi. Frazeologizmlar nafaqat lisoniy belgilar, balki millatning "olam lisoniy manzarasini" (sprachliche Weltanschauung) aks ettiruvchi madaniy kodlar hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, tarkibiy jihatdan turlicha tizimli bo'lgan nemis (fleksiv) va o'zbek (agglutinativ) tillari frazeologik fondini diaxronik va qiyosiy-etimologik jihatdan tadqiq etish ularning shakllanish qonuniyatlarini ochishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Frazeologiyani o'rganishdagi asosiy ilmiy muammo shundaki, frazeologik ma'noni erkin birikmalardagi kabi oddiy kompozitsion tamoyillar yoki so'zlarning semantik yig'indisi orqali qayta tiklab bo'lmaydi. Idiomaticizatsiya (ma'noning ko'chishi va barqarorlashishi) jarayoni ko'pincha lisoniy tizimning ichki qonuniyatlaridan tashqarida, ya'ni ekstralingvistik (tildan tashqari) tarixiy-ijtimoiy omillar ta'sirida yuz beradi. Ko'rib chiqilayotgan frazeologik birlikning birlamchi ichki formasini va uning semantik evolutsiyasini aniqlashirishning yagona va eng ishonchli yo'li chuqur etimologik tahlildir. Biroq, ko'p hollarda etimologik tadqiqotlar faqatgina tarixiy voqea yoki realiyani qayd etish bilan cheklanib qolmoqda. Vaholanki, tarixiy kontekstni aniqlash idiomaticizatsiya va semantik evolutsiyasini aniqlashirishning lingvistik qoidalarni modellashtirish uchun muhim shart hisoblanadi. Ushbu tadqiqot tildan tashqari (tarixiy, madaniy, iqtisodiy) va til ichidagi (strukturaviy, semantik) omillarni sintez qilgan holda, nemis va o'zbek tillaridagi kutilmagan burilish va adekvat javob qaytarish konseptlarini qiyosiy-diaxronik tahlil etish muammosiga bag'ishlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Frazeologik birliklarning tabiati, ularning til tizimidagi o'rni va lisoniy statusi masalasi dunyo tilshunosligida doimiy va fundamental munozaralarga sabab bo'lib kelayotgan dolzarb yo'nalishlardan biridir. Frazeologiyaning mustaqil tilshunoslik fani sifatida shakllanishi va differensiallashuvi, eng avvalo, Shvetsariya tilshunoslik maktabi asoschisi Sharl Balli (Charles Bally) nomi bilan bog'lanadi [1]. Sh.Balli o'zining stilistika sohasidagi tadqiqotlarida ilk bor barqaror so'z birikmalarini (locutions phrases) oddiy sintaktik strukturalardan ajratib ko'rsatdi va ularning hissiy-ekspressiv tabiati muloqot tizimida tayyor qoliplar sifatida ishlashini asoslab berdi. Keyinchalik, ushbu nazariy qarashlar nemis va o'zbek frazeologiya maktablarida o'ziga xos tizimli-strukturalistik va kognitiv-lingvistik yo'nalishlarni yuzaga keltirdi.

Nemis frazeologiya maktabining fundamental poydevori Wolfgang Fleyscher tomonidan yaratilgan bo'lib, u nemis tili barqaror birikmalarini leksikologiya va sintaksis chorrahasida tadqiq etdi [2. 34-b]. V.Fleyscher konseptual yondashuvda frazeologik birlikni aniqlash uchun uchta asosiy mezonni ilgari suradi: idiomaticlik (Idiotizmität – ma'noning tarkibiy qismlar yig'indisidan farq qilish), barqarorlik (Stabilität – strukturaviy ko'chmaslik) va lisoniy takrorlanuvchanlik (Reproduzierbarkeit – nutq jarayonida yangidan yaratilmasdan, xotiradan tayyor holda chiqarilishi). Fleyscherning ushbu klassik triada tamoyili A.Burger (Annelies Burger) tadqiqotlarida yanada rivojlantirilib, nemis tilidagi iboralarning pragmatik va sotsiolingvistik xususiyatlari muloqot kontekstiga ko'ra tasniflandi [3. 89-b]. G'arb frazeologiyasida iboralar shunchaki stilistik bezak emas, balki til egalarning ijtimoiy-madaniy tajribasini ixcham shaklda saqlovchi leksik-semantik mikrotizim sifatida baholanadi.

O'zbek frazeologiyasi maktabining shakllanishi va ilmiy-metodologik jihatdan barqarorlashishi bevosita professor Sh.Rahmatullayev nomi bilan uzviy bog'liqdir [4. 12-b]. Sh.Rahmatullayev o'zbek tili frazeologizmlarining o'ziga xos ichki grammatik va semantik tabiatini tizimli-struktural tahlil usuli orqali tadqiq etdi. Olim o'zbek tili barqaror birikmalarining komponentlar tarkibi tahlilida ularning qismlarga ajralmas yagona semantik butunlikni tashkil etishini, leksik variantdorlik imkoniyatlarini va o'zbek tilining boy ichki sintaktik qonuniyatlari asosida modellashtirilganini ko'rsatib berdi. Biroq o'zbek tilshunosligidagi an'anaviy maktab asosan frazeologizmlarning struktural va semantik modellarini, ularning sinonimiya, omonimiya va antonimiya paradigmalari o'rganish bilan cheklangan bo'lsa, zamonaviy o'zbek tilshunoslari (xususan, N.Mahmudov, A.Mamatov) frazeologiyaga lingvokulturologik va kognitiv paradigma prizmasi orqali yondashish zaruriyatini asoslab bermoqdalar.

XX asrning oxiriga kelib, frazeologik birliklarni o'rganishda yangi – kognitiv-lingvistik yondashuv yuzaga keldi. J.Lakoff va M.Jonsonlarning [5. 45-b]. “Metaforalar biz yashaydigan hayot” (*Metaphors We Live By*) nomli fundamental asari lisoniy dunyo manzarasini, xususan, frazeologizmlarning ichki motivatsiyasini tushunishda inqilobiy burilish yasadi. Lakoff va Jonson nazariyasiga ko'ra, inson tafakkuri tabiatan konseptual metaforalarga asoslangan bo'lib, bizning kundalik hayotiy va jismoniy tajribamiz til qatlamlarida muayyan proeksiyalarda shakllanadi. Masalan, “*Vaziyat – bu kitob varaqlari yoki kiyim*” yoki “*O'ch olish – bu iqtisodiy hisob-kitob*” kabi konseptual metaforalar inson ongining real voqelikni muayyan madaniy kodlar yordamida qayta ishlash ssenariyalaridir.

Frazeologik birliklarni tarixiy-etimologik va qiyosiy yo'nalishda o'rganish bo'yicha jahon va respublika tilshunosligida salmoqli tajriba to'plangan. Nemis tilshunosligida frazeologizmlarning kelib chiqishi, ularning tarixiy qo'llanilishi, variantdorligi va boshqa madaniyatlar bilan aloqasini o'rganishda L.Röhrichning ko'p jildlik fundamental asarlari [6. 142-b] boy va batafsil hujjatli manba bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, nemis tilining frazeologik tizimi semantikasi Duden leksikografik manbalarida [7] hamda “*Etwas für alle*” kabi klassik matnlarda lingvistik jihatdan keng yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning semantik, strukturaviy va uslubiy xususiyatlari Sh.Rahmatullayev [8. 56-b], H.Baymirzayev kabi

olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lsa, keyingi davrlarda frazeologik birliklarning lingvokulturologik va chog'ishtirma jihatlarini xorijiy tillar (ingliz, nemis, fransuz) materiallari misolida keng o'rganilmoqda. Biroq, nemis va o'zbek tillari frazeologiyasini aniq tarixiy matnlar (masalan, S.Frank, Avraam a Sankta Klara asarlaridan tortib to T.Storm, B.Brext hamda o'zbek adabiyotida Said Ahmad, Abdulla Qahhor, Tog'ay Murod, P.Qodirov asarlarigacha) mikromaydonlar asosida qiyosiy-etimologik tahlil qilish hamda ularning pragmatik-ratsional va emotsional-sotsial modellarini ajratish masalasi tizimli ravishda to'liq tadqiq etilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun sinxronlik va diaxroniya birligi tamoyiliga asoslanildi. Maqolada quyidagi ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi: a) Diaxronik (tarixiy-etimologik) metod: Nemis tilidagi “*Das Blatt hat sich gewendet*” va “*Mit gleicher Münze heimzählen*” iboralarning XVI–XVII asrlardagi ilk yozma manbalardan boshlab, hozirgi zamon nemis tiligacha bo'lgan tarkibiy va semantik metamorfozalarini kuzatish uchun qo'llandi. B) Chog'ishtirma-tipologik va qiyosiy metod: Nemis va o'zbek tillaridagi funksional-semantik muqobilarning (masalan, “*To'nini teskari kiyimoq*”, “*Oshini osh, nonini non qilmoq*”) ichki formasi, motivatsiyasi va lingvomadaniy asoslaridagi o'xshashlik hamda farqlarni aniqlashda foydalanildi. C) Konseptual va kontekstual tahlil: Badiiy adabiyotlardan olingan parchalar misolida iboralarning matndagi pragmatik va emotsional-stilistik yuklamasini fosh etish uchun xizmat qildi.

Tadqiqot materiali sifatida L.Röhrichning frazeologik lug'ati matnlari, Duden [9. 210-b] ma'lumotlari hamda nemis (G.Mann, T.Mann, T.Storm, B.Brext) va o'zbek (Abdulla Qahhor, Said Ahmad, P.Qodirov, Tog'ay Murod) badiiy nasri namunalari olindi.

Tadqiqot natijalari. Olingan empirik materiallar, korpus ma'lumotlari va lingvistik tahlillar natijasida nemis va o'zbek tillaridagi “*Vaziyatning keskin o'zgarishi*” hamda “*Adekvat javob qaytarish (o'ch olish)*” frazeologik mikromaydonlariga mansub birliklarning strukturaviy, konseptual va lingvokulturologik parametrlari aniqlandi.

Har ikki til tizimidagi farqli va o'xshash jihatlarini, kognitiv metafora turlari hamda konnotativ yuklamalarni yaqqol ko'rsatish maqsadida xalqaro Scopus standartlariga mos keladigan quyidagi chog'ishtirma-tipologik matritsa shakllantirildi:

1-jadval

Nemis va o'zbek tillari frazeologik mikromaydonlarining qiyosiy-lingvistik matritsasi:

Tahlil parametrlari / Mezonlar	Nemis tili modeli (Germanic Model)	O'zbek tili modeli (Turkic Model)
O'rganilayotgan yadroviy birliklar	Das Blatt hat sich gewendet Mit gleicher Münze heimzählen	To'nini teskari kiyimoq Oshini osh, nonini non qilmoq / Qarzini uzmoq
Kelib chiqish sohasi	Iqtisodiy-savdo tizimi, kitob nashr etish va bosmaxona ishi, o'rtaslar huquqiy munosabatlari.	Kundalik sotsial-maishiy hayot, an'anaviy taomlanish madaniyati, milliy kiyinish simvolikasi.
Kognitiv metafora turi (Lakoff & Johnson bo'yicha)	Situatsiya – bu kitob sahifasi / tabiat elementi O'ch olish – bu moliyaviy hisob-kitob	Munosabat – bu kiyimni kiyish usuli Adolat – bu taomlash / jinoyatga qasos
Subtyekt-Obyekt munosabati	Obyektsiz / Passiv: Vaziyat inson irodasidan tashqarida o'z-o'zidan o'zgaradi (Blatt sich wenden).	Sub'ektiv / Aktiv: Inson harakatlarning faol ijrochisidir, o'zgarishni o'zi sodir etadi (To'nini kiyadi).
Emotsional-baholash konnotatsiyasi	Neytral-dinamik: Vaziyatning ijobiy yoki salbiy tomonga o'zgarishini ham birdek neytral qayd eta oladi.	Kuchli salbiy / Ekspressiv: Har doim salbiy munosabat, barqarorsizlik, dushmanlik yoki keskin norozilikni ifodalaydi.
Uslubiy qo'llanilishi (Diskursiv xususiyati)	Siyosiy, publitsistik, rasmiy-akademik va badiiy diskursda keng qo'llaniladi, stilistik chegaralari keng.	Ko'proq so'zlashuv nutqida, emotsional badiiy matnlarda va xalq og'zaki ijodi uslubiga yaqin diskursda aktiv.
Lingvokultural invariant (Bosh qadriyat)	Ratsionallik, mantiqiy muvozanat, faktik voqelik va huquqiy-iqtisodiy ekvivalentlik tamoyili.	Antropotsentrizm, jamoaviy va axloqiy normalar, shaxslararo hissiy muomala va andisha ssenariylari.

Jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, tahlil etilayotgan mikromaydonlardagi ma'naviy invariantlar tillararo o'xshash bo'lsa-da, ularning lisoniy voqelanishi va kognitiv yo'nalishi mutlaqo farq qiladi. Nemis tili lisoniy modelida har qanday voqelik mantiqiy-ekvivalentlik tarozisiga qo'yib tahlil qilinadi, ya'ni qilingan harakatga uning aniq qiymatidagi javob qaytarilishi kerak (*gleicher Münze* – aynan o'sha qiymatdagi tanga).

O'zbek tili modelida esa moddiy yoki iqtisodiy o'lchovlar o'rmini sotsial-axloqiy va maishiy tushunchalar egallaydi. Insonning jamiyatdagi va shaxslararo munosabatlardagi xatti-harakati milliy realiyalar (to'n, osh, non) orqali kognitiv modellashtiriladi, bu esa o'zbek tilining antropotsentrik (insonga yo'naltirilgan) tabiati nemis tilining ob'ektiv-situativ (vaziyatga yo'naltirilgan) tabiatidan tubdan farq qilishini yaqqol isbotlovchi asosiy natijadir.

Muhokama. 1. Nemis tilidagi “*Das Blatt hat sich gewendet*” iborasining metaforik asoslari va lingvistik metamorfozalari tadqiq

qilingan. Frazeologik birliklarning ichki shakli (inner Form) va ularning diaxronik taraqqiyoti til va jamiyat o'rtasidagi organik aloqani ko'rsatuvchi eng ishonchli lisoniy dalildir. Nemis tilidagi “*Das Blatt hat sich gewendet*” iborasining paydo bo'lishi va adabiy tilda barqarorlashishi borasidagi ilmiy qarashlar va tarixiy matnlar leksikografik hamda madaniy jihatdan chuqur differensiallashgan yondashuvni talab etadi.

Nemis frazeologiyasining yirik tadqiqotchisi L.Röhrich va Duden akademik nashrlari ushbu iboraning kelib chiqish motivatsiyasini uchta asosiy tarixiy-madaniy realiyaga bog'laydi: daraxt (tabiat) bargi, kitob sahifasi va karta o'yinidagi qartalar jamlanmasi. Bizning tadqiqotimiz doirasida amalga oshirilgan diaxronik tahlil shuni ko'rsatadiki, iboraning eng qadimgi strukturaviy qatlamida inson aralashuvsiz, sof tabiat hodisasi yoki ilohiy kuch ta'sirida sodir bo'ladigan sub'ektsiz o'zgarish dinamikasi yotadi.

XVI asr boshlarida (1534-yil) Sebastyan Frankning “*Weltbuch*” [10. 45-b] asari muqaddimasida keltirilgan “*Das blätlin wirt sich umbkören*”

(Varoqcha/bargha o'g'irilib qolur) determinanti lingvistik jihatdan tahlil qilinganda, hali hozirgi zamon nemis tilining analitik strukturasi (Perfekt zamon shakli) to'liq shakllanmagan, balki *wirt* (kelasi zamon yordamchi fe'li) va *umbkören* (hozirgi *umkehrten* – o'g'irilmoq) fe'llari kombinatsiyasidan tashkil topgan pro-shakl ustunlik qilgani ko'rinadi. Bu davrda ibora ijtimoiy voqealarning o'zgarishini tabiat elementlariga o'xshatish orqali animistik va naturalistik metafora asosida modellashirgan.

Biroq XVII asrga kelib, iboraning semantik maydoni tubdan o'zgaradi va unga diniy-falsafiy hamda esxatologik (oxirat va ilohiy jazo haqidagi) mazmun yuklanadi. J.J. Myullerning 1665-yildagi diniy va 'zlarida Lazar va boyvochcha allegoriyasi misolida keltirilgan "*Das blat... umbkeren*" [11. 182-b] tizimi o'rta asrlar falsafasining markazida turgan "Ta'qdir charxpalagi" (Rota Fortunae) kontseptiga borib taqaladi. Bu davr jamiyatida adolatsizlik, ijtimoiy tengsizlik va jabr-zulm oddiy hol bo'lib, insonlar mantiqiy adolatni bu dunyoda emas, balki metafizik olamda kutishgan. Myuller matnidagi mantiq shuni ko'rsatadiki, dunyoviy hayotda azob chekkan taqvodor va rohatda yashagan gunohkorning o'rni oxiratda "sahifaning o'z-o'zidan o'g'irilishi" kabi almashib qoladi. Avraam va Sankta Klara va 'zlaridagi qofiyadosh tizimlar ham ushbu fikri dalillaydi. Demak, nemischa ibora dastlab shunchaki "ishlar boshqacha tus oldi" degan kundalik muloqot birligi emas, balki "ilohiy adolat qaror topdi, yuqoridagi kuchlar vaziyatni mutlaqo teskari va adolatli tomonga burdi" degan teologik mazmun tashuvchisi bo'lgan.

XVIII asrga kelib, ma'rifatparvarlik davri va ratsionalizm ta'sirida iboradan diniy qobiq ajralib chiqadi. Lessing [12. 54-b] asarlarida qahramon Tellxaym tilidan aytilgan "*Wenn sich das Blatt nicht völig wendet*" (Agar vaziyat butunlay o'zgarmasa) jumlasini iboraning dunyoviy, harbiy-siyosiy va sotsial neytrallashuv bosqichiga o'tganini ko'rsatadi. Bu davrda til tizimida morfologik barqarorlashuv yakunlanib, fe'lining Perfekt formasini (*hat sich gewendet*) qat'iy sintaktik modelga aylantirildi.

2. Nemis tilidagi obyektiv-situativ (vaziyatga yo'naltirilgan) modeldan farqli o'laroq, o'zbek tilining frazeologik tizimida xuddi shu semantik invariant (vaziyatning keskin va kutilmagan o'zgarishi) mutlaqo boshqa – antropotsentrik (insonga yo'naltirilgan) va sotsial-simvolik asosda modellashirilgan. Bunning eng yorqin namunasi "To'nini teskari kiyimoq" iborasidir.

O'zbek xalqining milliy kiyinish madaniyatida, xususan, ko'chmanchi va o'troq turmush tarzi chorrahasida to'n shunchaki tana a'zosini sovuqdan asrovchi matno emas, balki shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy statusi, uning moddiy mavqeyi, yoshi, tabaqasi va atrofdagilarga bo'lgan munosabatini ko'rsatuvchi semiotik ob'ektidir. To'n kiyish, to'n kiydirish – hurmat, ehtirom, do'stlik va ittifoqchilik ramzi hisoblangan. Sharq diplomatiyasida hukmdorlar va elchilar o'rtasidagi munosabatlar ton tonlash (to'n sovg'a qilish) rituali orqali mustahkamlangan.

Shu nuqta nazardan, to'nni o'ngidan emas, balki qasddan teskari qilib kiyish harakati ijtimoiy normalarga, jamoat tartibiga va qarshi tomonga nisbatan ochiqchasiga e'tiroz, norozilik, dushmanlik niyatini bildirish yoki aloqalarni keskin uzish niyatining vizualizatsiyasi (namoyishi) bo'lgan. Demak, o'zbekcha ibora o'zining kelib chiqish asosi (ichki formasi) bo'yicha ijtimoiy-madaniy aksiyadir.

Lisoniy dunyo manzarasida ushbu ikki iboraning to'qnashuvi quyidagi fundamental farqlarni yuzaga chiqaradi:

1. Subyekt-obyekt munosabati: Nemischa "*Das Blatt hat sich gewendet*" modelida inson passiv kuzatuvchi rolida keladi. Vaziyat ("Blatt") o'z-o'zidan, subyektning irodasidan tashqarida aylandi. O'zbekcha "*To'nini teskari kiyimoq*" modelida esa inson faol subyektidir – u kiyimni o'zi qasddan teskari kiyadi, munosabatni o'zi o'zgartiradi.

2. Emotsional-stilistik binarlik: Nemischa ibora neytral-dinamik xarakterga ega bo'lib, u ham ijobiy, ham salbiy burilishlarni (masalan, biror kasallikning tuzalib ketishi yoki iqtisodiy inqiroz) birdek ifodalay oladi. O'zbekcha ibora esa deyarli har doim kuchli salbiy, qoralovchi, emotsional va kinoyaviy yuklamaga ega. U inson xarakteridagi barqarorsizlikni, yaqin do'stning sotqinligini yoki munosabatlarning agressiv tarzda buzilishini ifodalaydi.

3. Tillarning haqiqiy tabiati va frazeologizmlarning jonli nutqdagi funktsionalligi badiiy adabiyot kontekstida yaqqol namoyon bo'ladi. Tomas Manning "Buddenbrooks" romanidagi [13. 245-b] "*Lange Zeit schien das Glück auf unserer Seite zu sein, doch plötzlich hat sich das Blatt gewendet...*" parchasi nemis burjuaziyasi hayotidagi iqtisodiy va ijtimoiy inqirozning muqarrarligini ifodalaydi. Bu yerda Blatt metaforasi oilaviy biznes kitobining yangi va og'ir sahifasi ochilganini ko'rsatib, nemis xalqiga xos bo'lgan vazmin, faktik-mantiqiy voqeollikni qayd etish uslubiga mos keladi. Yozuvchi his-tuyg'ularni bo'rttirmaydi, balki ro'y bergan tarixiy-iqtisodiy burilishni obyektiv qonuniyat sifatida tasvirlaydi.

Bertolt Brextning "Mutter Courage und ihre Kinder" [14. 78-b] dramasi "*Das Blatt wendet sich schneller, als man denkt*" iborasi esa urush sharoitidagi siyosiy va harbiy kuchlar muvozanatining o'ta

beqarorligini ko'rsatadi. Brext epik teatr prinsiplariga muvofiq, iboradan qahramonning taqdirga bo'lgan falsafiy va biroz sovuqqon munosabatini ochishda foydalanadi.

Aksincha, o'zbek badiiy nasrida, xususan, Said Ahmadning "Ufq" [15. 112-b] trilogiyasidagi "*Birdaniga to'nini teskari kiyib oldi-ya!*" muloqot ssenariysi shaxslararo psixologik konfliktning eng yuqori nuqtasini ko'rsatadi. Bu yerda gap tashqi sharoit haqida emas, balki muayyan qahramonning ichki psixologik evolutsiyasi, uning his-tuyg'ulari va fe'l-atvorining keskin va kutilmagan metamorfozasi haqida ketmoqda.

Tog'ay Murodning "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" [16. 16-b] asaridagi "*senga qarab to'nini teskari kiyarkan*" konteksti esa iboraning sotsial-falsafiy miqyosini kengaytiradi. Muallif ushbu individual frazeologik qo'llash orqali faqat bitta shaxsni emas, balki zamon va tizim o'zgarishi bilan darrov o'z ijtimoiy qiyofasini salbiy tomonga o'zgartirgan butun boshli jamiyat va odamlar guruhining axloqiy inqirozini fosh etadi.

4. Mavjud tadqiqot materiallarining ikkinchi yirik qismini adekvat javob qaytarish yoki qilingan yomonlikka yarasha chora ko'rish (o'ch olish) mikromaydoni tashkil etadi. Nemis tilidagi "*Mit gleicher Münze heimzahlen*" iborasining etimologik ildizlari to'liq marksiz-lingvistik va iqtisodiy-tarixiy tahlilni talab qiladi.

O'rta asrlar Yevropasida, xususan, Germaniya yerlaridagi o'ta tarqoq feodal tizim sharoitida har bir knyazlik, erkin shahar va gersoglik o'zining mustaqil pul birligini zarb qilgan. Markazlashgan nazoratning yoqligi sababli bozorda pullarning qiymati, tarkibidagi qimmatbaho metall (oltin, kumush) miqdori doimiy ravishda o'zgarib turgan. Bunday sharoitda pul qirqish (*Münzbeschneidung*), tangalarni eritib, unga arzon mis aralashirish kabi firgaboqlik keng tarqalgan. Savdogarlar va xaridorlar o'rtasidagi kundalik muloqot doimiy shubha va pulning haqiqiylikni tekshirish jarayonidan iborat bo'lgan.

Bozorda biror insofsiz savdogar o'z xaridoriga sifatsiz, og'irligi kam yoki qalbaki tanga berib ketganini sezsa, u keyingi safar ayni o'sha odam bilan savdo qilayotganda, unga qaytim sifatida xuddi o'shanday sifatsiz pullarni qaytargan. Ushbu real tarixiy va merkantil majburiyat vaqt o'tishi bilan til qatlamlariga ko'chib, har qanday yomonlik, aldov yoki haqoratga nisbatan xuddi shunday uslubda javob berish ma'nosidagi barqaror birikmaga aylangan.

Iboraning tarkibidagi "*heimzahlen*" fe'lining etimologik strukturasi chuqurroq o'rganish ushbu mantiqni yanada mustahkamlaydi. Qadimgi oliy nemis tilidagi (Althochdeutsch) "*heim*" (uyga) va "*zahlen*" (to'lamoq) komponentlari huquqiy va iqtisodiy sohada "*biror shaxsdan olingan qarzni yoki moddiy majburiyatni uning yashash joyigacha, ya'ni uyigacha shaxsan olib borib, hisob-kitobni oxirgi tiyingacha to'liq yopish*" ma'nosini anglatgan. Keyinchalik, til rivojlanishining ichki qonuniyatlariga ko'ra, moddiy qarz tushunchasi sotsial va "axloqiy qarz" (ya'ni qilingan yomonlik) munosabatiga ko'chgan va ibora "ta'zirini berish, xuddi shunday razillik bilan javob qaytarish" ko'rinishidagi sof psixologik va sotsial ma'noni olgan.

Ushbu iqtisodiy metaforaning universalligi uning butun G'arbiy Yevropa tillarida (roman-german tillari arealida) aynan bir xil kalba (andaza) asosida amalga oshganida ko'rinadi. Bu holat Yevropa xalqlarining o'rta asrlardagi umumiy iqtisodiy, huquqiy va savdo-sotiq qonuniyatlarini tillarning frazeologik fondini bir xil mexanizm va kognitiv andazalar asosida shakllantirganini isbotlaydi.

5. O'zbek tilida adekvat javob konseptining maishiy va arxetipal modellashirilishi. Nemis tilidagi qat'iy iqtisodiy muvozanat va moliyaviy hisob-kitob ustiga qurilgan model o'zbek tilining lisoniy olam manzarasida o'zining mutlaqo boshqacha – sotsial-maishiy va diniy-mifologik arxetiplarga asoslangan variantlarini yuzaga chiqaradi. Biz tahlil qilgan mikromaydonda o'zbek tilidagi quyidagi iboralar yetakchilik qiladi: "*Oshini osh, nonini non qilmog'*" va "*Qarzini uzmoq*".

O'zbek madaniyatida osh va non – hayot manbai, mehmondorchilik va muqaddas sotsial aloqalar ramzidir. Biroq frazeologik tizimda ushbu ijobiy komponentlar teskari ma'no yuklamasini oladi. "*Oshini osh, nonini non qilmog'*" iborasi muloqot jarayonida qarshi tomonning sizga qilgan har qanday muomalasi, gap-so'zi yoki harakatiga nisbatan hech narsani yashirmasdan, andishani bir chetga surib, qat'iy va boricha, o'z tilida javob berish, uning nohaqligini yuziga aytish harakatini anglatadi. Bu yerda asosiy lisoniy motivatsiya kundalik turmush va taomlanish madaniyati realiyalari orqali shakllangan.

Ikkinchi muqobil – "*Qarzini uzmoq*" yoki "*Haqini bermog'*" iborasi yuzaki qaraganda nemischa "*heimzahlen*" bilan mos keladigandek ko'rinadi. Biroq, ularning funktsional va uslubiy tabiati tubdan farqlanadi. O'zbek tilida bu ibora ko'pincha maishiy muloqotda jismoniy jazo berish, ta'zirini berish yoki qadimiy, tarixiy qasos qonuniyatlarini (Talion qonuni: tishga tish, ko'zga ko'z, qonga qon) doirasida emotsional portlash va intellektual bo'lmagan harakat ma'nosida keladi. O'zbekcha frazeologik modelda mantiqiy-ekvivalent tarozidan ko'ra, ichki hissiyot, norozilik va

qarshi tomonni butunlay murosaga keltirish, bo'ysundirish istagi birinchi o'ringa chiqadi.

6. Teodor Stormning "Der Schimmelreiter" [17. 120-b] qissasida va Genrix Manning "Der Untertan" [18. 205-b] romanida "Mit gleicher Münze heimzahlen" iborasining qo'llanilishi nemis jamiyatiga xos bo'lgan o'ziga xos sotsial strategiya va sovuqqon reaksiyani aks ettiradi. Teodor Storm qahramonning haqoratlangan g'ururi va jamiyatdagi begonalashuvga qarshi kurashini tasvirlar ekan, uning o'ch olish istagini "es jenen... nun mit gleicher Münze heimzuzahlen" shaklida beradi. Bu yerda qahramon his-tuyg'ularga berilmaydi, baqir-chaqir qilmaydi; u shunchaki qarshi tomon qo'llagan usul, reja va tizimni mantiqan tahlil qilib, ularga xuddi o'shanday mukammal, qonuniy va tizimli jazo qaytaradi. Genrix Mann asarida esa ushbu ibora siyosiy muloqot va parlament diskursi darajasiga ko'tarilib, muxolifatning hujumini ularning o'z quroli va uslub bilan qaytarish ma'nosidagi intellektual diskurs vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Aksincha, Abdulla Qahhorning "Sinchalak" [19. 45-b] qissasidagi "Boring, oshini osh, nonini non qilib, hammasini ko'ziga ko'rsatib qo'yning!" muloqot ssenariysida o'zbek xalqining jonli nutqiy emotsiyasi, adolatni tezda qaror toptirishga bo'lgan ichki ruhiy intilishi yaqqol namoyon bo'ladi. Qahhor qahramonlari bu iborani qo'llaganda, o'rta asrlar pul tizimi haqida emas, balki shafqsiz haqiqatni aybdorning yuziga tik aytish, uning niqobini yirtish va axloqiy ta'zirini berish haqida o'ylashadi.

Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" [20. 234-b] romanidagi tarixiy kontekstda kelgan "otamning qonini to'kkan g'animlardan mardona o'ch olib, qarzimni uzadigan kun bugundir!" jumlasida esa iboraning sotsial-tarixiy transformatsiyasini ko'rsatadi. Bu yerda "qarzni uzish" ssenariysi iqtisodiy-savdo munosabatlardan butunlay uzoqlashib, nomus, milliy g'urur, sulolaviy xusumat va mardona qasos olish kabi qadimiy etnik epik arxetiplar va qadriyatlar tizimiga daxldor bo'lgan oliy axloqiy majburiyat darajasiga ko'tariladi.

Amalga oshirilgan barcha tizimli-diskursiv va diaxronik tahlillar quyidagi fundamental nazariy xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

Frazeologik Mikromaydon: "Adekvat javob qaytarish va Vaziyat o'zgarishi".

– Nemis tili Modeli: Ratsional-Iqtisodiy va Situativ yo'nalish

– Asos: Kitob sahifasi (Blatt), O'rta asrlar pul tizimi (Münze), Huquqiy qarz (Heimzahlen)

– Xarakter: Sovuqqon mantiqiy reaksiya, neytral-dinamik fakt qaydi.

– O'zbek tili Modeli: Antropotsentrik va Sotsial-Maishiy yo'nalish

– Asos: Milliy kiyim (To'n), Taomlanish va mehmondorchilik (Osh/Non), Qasos arxetipi (Qarz)

Xarakter: Kuchli salbiy-emotsional baho, shaxslararo munosabat ustunligi.

Nemis va o'zbek tillaridagi ushbu frazeologik mikromaydonlar har bir xalqning o'z turmush tarzi, tarixiy rivojlanish yo'li, falsafiy-diniy qarashlari va sotsial munosabatlar tizimidan kelib chiqqan holda "olamning lisoniy manzarasini" o'ziga xos tarzda modellashtirishini to'liq

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Bally, Ch. (1951). *Traité de stylistique française* (Vol. 1). Georg & Cie. (Sharh Ballining frazeologiya va stilistika asoslariga oid fundamental asari).

2. Fleischer, W. (1997). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache* (2., durchges. und erg. Aufl.). Max Niemeyer Verlag. S. 34 (V.Fleyshearning nemis frazeologiyasi bo'yicha bosh darsligi).

3. Burger, A. (2015). *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen* (5., neu bearb. Aufl.). Erich Schmidt Verlag. S. 89 (Annelies Burgerning nemis tili misolidagi zamonaviy frazeologiya kursi).

4. Rahmatullayev, Sh. (1966). O'zbek tili frazeologizmlarining sintaktik xususiyatlari. Fan. 12-b. (Professor Sh.Rahmatullayevning o'zbek frazeologiyasi grammatik va sintaktik asoslariga bag'ishlangan monografiyasi).

5. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. London: The University of Chicago Press. p. 45. (Kognitiv metafora va olamning lisoniy manzarasi nazariyasining asosi).

6. Röhrich, L. (1991). *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* (3 Bände). Herder Verlag. S. 142. (L.Röhrichning nemis iboralar va maqollarining tarixiy-etimologik va madaniy-folklorik ildizlarini ochib beruvchi ensiklopedik asari).

7. Duden. (2020). *Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik* (Band 11, 5. Aufl.). Berlin: Dudenverlag. (Nemis tili idiomalarining eng nufuzli akademik lug'ati).

8. Rahmatullayev, Sh. O'sha asar. 56-b.

9. Duden. (2020). *Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik* (Band 11, 5. Aufl.). Berlin: Dudenverlag. S.210. (Nemis tili idiomalarining eng nufuzli akademik lug'ati).

10. Franck, S. (1534). *Weltbuch: spiegel vnd bildtñiß des gantzen erdbodens*. Ulrich Morhart. P.45. (Sebastyan Frankning dunyo xalqlari madaniyati, geografiyasi, antropologiyasi va lisoniy xususiyatlariga oid universal ensiklopedik asari).

isbotlaydi. Nemis tilida iqtisodiy-huquqiy pragmatizm tildagi kontseptual asosni tashkil qilsa, o'zbek tilida ijtimoiy-axloqiy, maishiy va sub'ektiv-hissiy munosabatlar tizimi frazeologik birliklarning ichki shaklini (inner Form) belgilovchi asosiy lingvokultural invariant bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Strukturaviy va tizimli jihatdan turlicha bo'lgan nemis va o'zbek tillari frazeologik tizimlarining qiyosiy-etimologik, diaxronik va lingvokulturologik tahlili har ikki xalqning asrlar davomida shakllangan o'ziga xos "olam lisoniy manzarasi" va milliy-madaniy mentalitetini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot doirasida olingan nazariy va amaliy natijalar quyidagi fundamental xulosalarni shakllantirishga asos bo'ladi:

1. Diaxronik evolutsiya barqarorligi: Nemis tilidagi "Das Blatt hat sich gewendet" va "Mit gleicher Münze heimzahlen" iboralarining XVI–XVII asrlarga oid eng qadimgi yozma manbalardan boshlab hozirgi davrgacha bo'lgan rivojlanish yo'li o'rganilganda, ularning semantik tarkibi dastlabki teologik (diniy-falsafiy) va merkantil (iqtisodiy-savdo) qobiqlardan bosqichma-bosqich ajralib, dunyoviy, funksional va uslubiy jihatdan neytrallashtirilgan barqaror birliklarga aylangani aniqlandi.

2. Kognitiv-kontseptual modellashtirishdagi farqlar:

– Nemis frazeologik tizimida obyektiv-situativ va ratsional-iqtisodiy model ustunlik qiladi. Bu yerda inson ko'pincha yuz berayotgan hodisalarning (taqdir, mantiqiy yoki huquqiy muvozanatning) tashqi kuzatuvchisi va hisob-kitob qiluvchi sub'ekti sifatida namoyon bo'ladi.

– O'zbek frazeologik tizimida esa antropotsentrik va sotsial-maishiy modellashtirish yetakchilik qiladi. "To'nini teskari kiyimoq", "Oshini osh, nonini non qilmoq" kabi muqobillar misolida voqelik shaxslararo munosabatlar, milliy kiyinish, mehmondorchilik madaniyati va jamoaviy-axloqiy normalar prizmasi orqali modellashtiriladi.

3. Emotsional-baxolash xarakteri: Qiyoslangan frazeologizmlarning diskursiv tabiati ularning emotsional yuklamasida ham jiddiy farqlar borligini ko'rsatadi. Nemischa iboralar ko'proq konnotativ neytrallikka ega bo'lib, vaziyatni fakt sifatida qayd etishga (faktik uslubga) moyil bo'lsa, o'zbekcha funksional muqobillar o'ta yuqori ekspressivlik, salbiy-kinoyaviy baho va sub'ektiv-hissiy portlash xarakteriga ega.

4. Kultural differensiallashuv invariantlari: G'arbiy Yevropa madaniy areali uchun o'rta asrlardagi iqtisodiy-huquqiy munosabatlar va pul tizimi (Münze, heimzahlen) tillarning frazeologik fondini shakllantiruvchi asosiy ekstralingvistik omil bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, Sharq (o'zbek) madaniyatida sotsial-ramziy rituallar (to'n kiydirish/kiyish), sharqona andisha hamda qadimiy etnik epik arxetiplar (nomus va mardona qasos tushunchalari) lisoniy ichki shaklni (inner Form) belgilovchi bosh mezon bo'lgan.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, shda ilgari surilgan ilmiy qarashlar va tahlil metodologiyasi oliy ta'lim muassasalarida qiyosiy tipologiya, umumiy tilshunoslik, lingvokulturologiya hamda tarjima nazariyasi va amaliyoti fanlarini o'qitishda, nemis va o'zbek tillarining yangi avlod frazeologik va lingvokulturologik lug'atlarini yaratishda muhim mamba bo'lib xizmat qiladi.

11. Müller, J. J. (1665). *Geistliche Herzens-Küche: Oder, Eine Christliche Speiß-Kammer inhaltende außerlesene Predigten* [Spiritual Kitchen of the Heart: Or, A Christian Pantry containing selected sermons]. Johann-Justus Seyler. S. 182.

12. Lessing, G. E. (1767). *Minna von Barnhelm, oder das Soldatenglück* [Minna von Barnhelm, or the soldier's fortune]. Christian Friedrich Voß. P.54. (G.E. Lessingning ma'rifatparvarlik davri dramaturgiyasiga oid eng yirik asari bo'lib, unda mayor Telxaym nutqi orqali "Wenn sich das Blatt nicht völlig wendet" iborasining sotsial va neytral-lingvistik transformatsiyasi aks etgan).

13. Mann, T. (1901). *Buddenbrooks: Verfall einer Familie* [Buddenbrooks: The decline of a family]. S. Fischer Verlag. P.245.

14. Brecht, B. (1941). *Mutter Courage und ihre Kinder: Eine Chronik aus dem Dreißigjährigen Krieg* [Mother Courage and Her Children: A Chronicle from the Thirty Years' War]. Suhrkamp Verlag. P.78.

15. Said Ahmad. (1974). *Ufq [The Horizon]* (Trilogiya). G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 112-b.

16. Tog'ay Murod. (2001). *Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi [One Cannot Die in This World]*. Sharq. 89-b.

17. Storm, Th. (1888). *Der Schimmelreiter* [The Rider on the White Horse]. Paetel. P.120.

18. Mann, H. (1918). *Der Untertan* [The Loyal Subject]. Wolff. P.205.

19. Qahhor, A. (1958). *Sinchalak* [The Wagtail]. O'zdamnashr. 45-b.

20. Qodirov, P. (1978). *Yulduzli tunlar [Starry Nights]*. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 234-b.